

Role sborů pro občanské záležitosti v rozšiřování občanských pohřebních obřadů

Olga Nešporová

DOI: 10.21104/CL.2022.3.01

*The role of committees for civil issues in the spread
of civil funeral ceremonies*

Abstract

The article provides a description of the history of committees for civil issues in the Czech part of the former Czechoslovakia between the 1950s and the 1980s. Two main data sources were used. Firstly, in-depth interviews were conducted with funeral professionals who conducted funerals in the time period under study. Secondly, handbooks for funeral organisers and civil funeral orators concerning funeral speeches and suitable forms of civil (socialist) funeral ceremonies were analysed. The author argues that members of committees for civil issues actively created new forms of ceremonies and played a key role in the spread of civil funerals in today's Czech Republic. Such committees were hierarchically structured and centrally organised, and there were huge regional differences in terms of their activities. At the end of the 1970s and during the 1980s, they were more active in Moravia, where the numbers of civil funerals were lower and, thus, where the need for their promotion was greater.

Key words

funeral, civil ceremony, Czechoslovakia, committee for civil issues, secular funeral, socialist state

Acknowledgement

Autorka děkuje za finanční podporu Grantové agentuře České republiky (GA ČR). Článek je výstupem projektu č. 19-09208S „Proměny pohřebního ritu v Čechách a na Moravě v průběhu 20. století“.

Contact

Mgr. Olga Nešporová, Ph.D., Etnologický Ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, Czech Republic; e-mail: nesporova@eu.cas.cz.
ORCID iD 0000-0001-6506-9533

Jak citovat / How to cite

Nešporová, Olga. 2022. Role sborů pro občanské záležitosti v rozšiřování občanských pohřebních obřadů. *Český lid* 109: 275–298. <https://doi.org/10.21104/CL.2022.3.01>

Tazatelka: „*Ještě mi řekněte, co se tedy stalo, když přišli komunisti po tom roce 1948 nebo v těch 50. letech?*“

Hana: „*No, ti odbourali hned snad takové ty okázalé pohřby, myslím ty z domu smutku a co trvalo hrozně dlouho. Ti chtěli všechno taky už rychleji a do těch krematorií to začalo se vozit. No, ty církevní [pohřby] vůbec odbourali, že jo, církevní pohřby, to taky nechtěli. Byla změna velká.*“

Odpověď paní Hany,¹ manželky pohřebního profesionála pocházejícího z pohřebnické rodiny a posléze rovněž dlouholeté pracovnice pohřební služby, vystihuje hlavní změny, které se v české společnosti v oblasti pohřbívání udály v průběhu druhé poloviny 20. století do roku 1989.

Na území dnešní České republiky, v tehdejší Československé (socialistické) republice, došlo od 50. do 80. let k ohromným proměnám v pohřebních zvyklostech. Postupně se ustoupilo od pohřbívání do země a nejčastějším způsobem pohřbení se stala kremace. Zároveň došlo k odklonu od náboženských pohřebních rituálů ve prospěch nových občanských pohřebních obřadů (Babička 2005; Nešpor – Nešporová 2011; Nešporová 2013). Obě tyto změny šly ruku v ruce a lze je považovat za výsledek cílené socialistické reformy pohřební praxe. Ta byla v českém prostředí mnohem úspěšnější než v jiných socialistických zemích (viz např. Nešporová – Tóth 2021). Nápadný rozdíl byl i v samotném Československu, kde na území České republiky byly církevní pohřby z velké míry nahrazeny těmi občanskými, zatímco na území Slovenska byl tento postup mnohem mírnější a církevní pohřební tradice tam zůstaly majoritní praxí až do roku 1989 a dál. Rovněž míra kremací tam byla i přes cílenou výstavbu krematorií mnohem nižší v porovnání s Českem (Sborník informací 1991). Tyto rozdíly ostatně trvají dodnes. Velmi zjednodušeně lze říci, že oblast Moravy se nacházela někde uprostřed nejen geograficky, ale i věcně.

Proč tomu tak bylo? Proč se občanské pohřební obřady staly v České (socialistické) republice alternativou starších církevních obřadů, které postupně vytlačily? Významnou roli sehrálo kulturní nastavení dané společnosti a míra její religiozity, respektive sekularizace. Dalším důležitým spolupůsobícím faktorem byla organizační, infrastrukturní a legislativní nařízení. To vyplývá z provedené komparativní analýzy pohřební praxe a rozšiřování občanských pohřbů v Československé republice a v Maďarsku (Nešporová – Tóth 2021). Klíčovou roli dále sehrála kremace a její rozšíření,

1 Paní Hana žila od druhé světové války v městečku na okraji Středočeského kraje. Rozhovor se konal dne 26. 7. 2019.

protože podpořila přesun místa pohřbu z kostela či hřbitova do krematoria či sekulární pohřební síně (Nešporová 2021; Hupková 2013). Na území českých zemí bylo v tomto ohledu na co navazovat, kremační hnutí zde bylo silné již na počátku 20. století a v meziválečném období. Navíc byly už tehdy realizovány sekulární pohřební obřady předcházející kremaci jako alternativa k církevním pohřbům, jejich propagátory i realizátory byli zástupci spolku Krematorium a Volné myšlenky (Kunstovný 1920; Milde 1932; Nozar 1931; Pohřební proslovy 1930). K rozšíření občanských pohřbů dále přispělo i převedení správy hřbitovů z církví na místní národní výbory, podobně jako přispělo převedení hřbitovů do správy obcí k rozšíření občanských pohřbů v sousední Německé demokratické republice (Schulz 2013). Nejednalo se tedy o jediný faktor, ale o souhru mnoha okolností a podmínek.²

Pro rozšiřování občanských pohřebních obřadů byla zásadním motorem komunistická propaganda a ideologie. Cílem bylo oslabení moci církví a zavedení nových, „*pokrokových*“ přechodových rituálů, které byly od 50. let propagovány a rozšiřovány jakožto vhodné alternativy starých praktik vedených náboženským vědomím. Socialistická společnost si „zaslouhovala“ strukturovat život každého jedince v souladu s marxistickou ideologií a „*moderním světovým názorem*“ (tj. vědeckým ateismem), nikoli podle starých a přežitých náboženských tradic a předsudků (Slovník pro funkcionáře 1966; Körber 1963). Tyto občanské obřady měly postupně nahradit všechny křesťanské rituály přechodu – křest, biřmování/konfirmaci, sňatek a pohřeb. Nově byly vytvořeny i různé výroční oslavy individuální či rodinné, oslavy kulatých narozenin seniorů, výročí svateb apod. Konání občanských obřadů se úspěšně rozvíjelo zejména v případech vítání občanů (novorozenců) a sňatků. U občanských pohřbů byla situace složitější, jejich rozšiřování bylo ve srovnání s ostatními přechodovými rituály nejpomalejší (Gajdušek 1973). Nakonec se je však na území České republiky podařilo popularizovat a na konci 80. let 20. století se většina pohřbů již odehrávala na občanské bázi bez účasti duchovních, jakož i bez zařazení náboženských významů a obsahů do jejich průběhu (Nešporová 2013: 164–165).

Pro tento „úspěch“ bylo klíčové vytvoření infrastruktury, která takové rozšíření umožnila. Jistě zde napomohla profesionalizace pohřebních služeb, která započala již v první polovině 20. století, ale až po druhé světové válce nabyla na významu, podpořena i přesunutím místa úmrtí z domovů do nemocničního prostředí. Podobně jako v západní Evropě převzala od duchov-

2 Podobnou souhru okolností i výsledek lze pozorovat i v bývalém východním Německu (Schulz 2013). Naopak se kremaci a občanské pohřby v mnoha jiných státech východního bloku rozšířit nedařilo, např. v Rumunsku (Rotar 2013), Srbsku (Pavičević 2021).

ních autoritu nad smrtí medicína (Walter 2002). Zatímco v západní Evropě si ovšem duchovní zachovali autoritu v oblasti vykonávání pohřebních obřadů, v českém prostředí byla tato autorita mnohdy přenechána necírkevním pohřebním profesionálům či poloprofesionálům. Technické zázemí poskytovala síť krematorií a městských/obecních organizací pohřebních a hřbitovních služeb (komunální podniky, technické služby měst). Pro obřady samotné a jejich průběh však byla významná ještě jedna důležitá organizační složka, jejímž úkolem byla právě realizace a rozšiřování občanských obřadů. Byly jí takzvané Sborny pro občanské záležitosti, původně občanské aktivity.

Cílem této studie je poukázat na významnou roli sborů pro občanské záležitosti v rozšiřování občanských pohřbů a ustavení jejich podoby v české části Československé republiky v letech 1950 až 1989. Přestože o existenci sborů pro občanské záležitosti určité povědomí starší generace stále mají, o jejich reálné činnosti v době vlády komunistické strany ví dnes již převážně jen tito vymírající aktéři. V článku se zaměřuji na popis fungování těchto sborů v oblasti pohřební. Pokusím se zodpovědět na otázky: Jak a kdy vznikly sbory pro občanské záležitosti? Jaká byla jejich organizační struktura? Kdo v nich působil? Jaká byla jejich náplň ve vztahu k pohřební oblasti? Jak se jejich členové školili? Daná studie akcentuje perspektivu pohřebních profesionálů a doplňuje ji formálními údaji o fungování sborů.

Metodologie

Studie uplatňuje etnografický přístup, přičemž vychází ze dvou základních pramenných zdrojů. Zaprvé to byly tištěné písemné prameny v podobě metodických příruček a „manuálů“ pro konání občanských pohřebních obřadů, které byly vydávány od 60. do 80. let 20. století. Nejčastějšími vydavateli byla Společnost přátel žehu, jednotlivá okresní a krajská kulturní střediska, ale i celostátní nakladatelství (např. ORBIS) nebo organizace (Ústav pro kulturně výchovnou činnost). Jejich seznam je uveden na konci článku v sekci Prameny. Druhým důležitým zdrojem byly rozhovory s pamětníky, pohřebními profesionály, kteří se v době reálného socialismu (nebo později)³ podíleli na organizování a realizaci pohřebních obřadů. Jednalo se primárně o pracovníky pohřebních služeb, jež byly součástí technických služeb měst. Celkem jsem hovořila s devíti pohřebními profesionály (s některými opakovaně), z nichž jeden byl zároveň členem sboru pro občanské záležitosti a jeden další byl významným činitelem Společnosti přátel žehu.

3 Dva informátoři začali v pohřebnictví pracovat až po roce 1989, referovali tedy o zkušenostech, které znali od svých kolegů, nebo si je pamatovali ještě z doby, kdy v pohřebnictví nepracovali.

Rozhovory proběhly v letech 2019 až 2021. Většina z nich byla nahrána na diktafon a doslovně přepsána. Tematicky se netýkaly pouze práce sborů pro občanské záležitosti, ale zaměřovaly se obecněji na oblast pohřbívání a pohřebních obřadů ve druhé polovině 20. století.

Výzkum byl z důvodu získání větší variability poznatků cíleně realizován v šesti krajích a místně odlišných lokalitách, a to při zohlednění míry religiozity tamních obyvatel, velikosti sídelních oblastí, stability obyvatelstva a rozprostření po ČR. Tento přístup k účelovému výběru a tvorbě výzkumného souboru je označován jako strategie maximální variability vzorku (*maximum variation sampling strategy*; Emmel 2013: 36–39). V kvalitativním výzkumu je využíván především proto, že snižuje jeho obecnou potenciální nevýhodu plynoucí z malého výzkumného souboru. Jeho uplatněním získáváme data, která umožňují jednak detailně popisovat specifické případy, jednak poskytují zdroje pro nalézání vzorců společných pro jednotlivé případy (Tamtéž: 38). Záměrně proto byly zvoleny tři lokality v centrální části státu (tedy v Praze a Středočeském kraji), dále jedna lokalita v oblasti bývalých Sudet (Liberecký kraj), tedy ve značné míře novoosídlená po druhé světové válce a s nízkou mírou religiozity, další lokalita byla určitým protipólem k výše zmíněným, jednalo se o zemědělskou oblast s relativně vyšším podílem věřících (Českobudějovický kraj). Další dva informátoři pocházeli z Ostravského a Olomouckého kraje s nižší mírou věřících a jeden ze Zlínského kraje, kde dodnes nacházíme celorepublikově nejvyšší podíly římských katolíků. Jeden informátor pocházel ze Slovenska (Bratislavský kraj).⁴

Při analýze dat jsem kombinovala oba datové zdroje způsobem, který bývá označován jako triangulace (Silverman 2001: 233–235). Šlo mi především o jejich vzájemné doplnění a v jistém smyslu i jejich korekci. Jsem si vědomá, že tento přístup nezbytně nemusí zvýšit validitu výzkumu a vždy je nutné posuzovat příslušná data v daném kontextu. U písemných pramenů jsem používala především předmluvy a úvodní části, kde byla tematizována práce sborů pro občanské záležitosti, byly udílány praktické rady jejich členům a kde byly popisovány náležitě normy občanských pohřbů a komentováno jejich fungování a rozšiřování. Při analýze těchto textů jsem zohledňovala otázky běžné v etnografickém výzkumu zkoumané (viz Silverman 2001: 129). Jak jsou napsány? Jak byly čteny? Kdo je psal? Za jakým účelem? S jakými výsledky? K jejich zodpovězení přispíval i výzkum realizovaný v pohřebních organizacích a rozhovory s pohřebními profesionály. Informace z textů doplňují data z rozhovorů, kdy narátoři si mnohá specifika již nedokázali přesně vybavit nebo správně časově za-

4 Používám názvy a členění krajů z 50. a 60. let 20. století, toto rozdělení bylo velmi podobné tomu dnešnímu.

řadit. Přepisy rozhovorů jsem kódovala (s využitím softwaru ATLAS.ti), přičemž jsem nejprve využívala otevřené tematické kódování a posléze seskupovala kódy do větších skupin. Vzhledem k spíše menšímu rozsahu dat jsem mohla následně pracovat s relevantními částmi rozhovorů tak, že jsem je opakovaně pročítala a srovnávala, abych z nich mohla s doplněním dalších zdrojů vytvořit obraz a popis minulého dění a smýšlení. Jak z povahy kvalitativního výzkumu plyne, zjištění není možné zobecňovat, musí být vztažena k danému omezenému výzkumnému souboru. Při analýze dat jsem se snažila přinést vhled do oblasti fungování sborů pro občanské záležitosti v oblasti pohřební, který by jednak pomohl porozumět rozdílům, ale zároveň poukázal na sdílené vzorce (Emmel 2013: 39).

Kombinování orálně historických technik s dostupnými písemnými prameny mi umožnilo zjišťovat, jak byly popisované a doporučované postupy reálně aplikovány v každodenní praxi. Rovněž napomohly sledovat místní variabilitu. Orální prameny tedy považuji za významný zdroj dat. Snažila jsem se s nimi pracovat kriticky a zohledňovat skutečnost, že do referencí o minulosti se vždy promítá vědomí současnosti. V každém rozhovoru i paměti se nachází dvě já, „vyprávěné self“ v čase, o kterém je referováno, a „vyprávějící self“ v čase vyprávění, která jsou vždy v dialektickém vztahu (Thomson 2011). Jsem si vědoma, že vyprávěné skutečnosti jsou jen částečnou, subjektivní reprezentací zahrnující vždy jistý stupeň retrospektivity a z toho plynoucí variability v čase. Vzhledem k značnému časovému odstupu, o kterém informátoři referovali, bylo zjevné, že jejich informace byly nejrelevantnější pro období 80., případně 70. let 20. století. Je to dáno jak charakterem i omezeními lidské paměti, tak i skutečností, že někteří začali pracovat v pohřebnictví právě až v tomto období. Pamětníci, kteří by mohli referovat i o starších obdobích, v době mého výzkumu již často nebyli mezi živými. Původní záměr realizovat ve vybraných lokalitách vždy více rozhovorů s pohřebními profesionály tak nemohl být uskutečněn. Byla jsem ráda za každého pamětníka, kterého jsem našla a který byl ochotný sdílet se mnou svoje zážitky a zkušenosti. Všem informátorům proto velice děkuji za vstřícné přijetí i čas, který mi věnovali.⁵

Regionální rozdíly

Přestože se snažím přinést obecné informace, musí být hned na začátku zdůrazněno, že ve fungování sborů pro občanské záležitosti a v jejich vlivu na průběh občanských pohřbů byly na území Československé (socialistické) republiky významné regionální rozdíly, a to i v rámci současné České

5 Z důvodů ochrany osobních údajů neuvádím přesné lokality, ze kterých pocházejí, ani další osobní údaje, podle nichž by bylo možné jejich identitu odhalit.

republiky. Ty se týkaly jak propagace, tak i celkové míry rozšíření občanských pohřebních obřadů. Dále rovněž jejich úrovně i skutečnosti, zda se v nich zaangažovaní jedinci často sdružovali a vzdělávali, nebo zda byli spíše vlažnými a osamocenými účastníky, kteří sice formálně třeba patřili do sboru pro občanské záležitosti a pořádali civilní pohřební obřady, ale vlastně je jejich ideologie nezajímala. Výpovědi pamětníků z řad pohřebních profesionálů ze středních, jižních a severních Čech tak byly odlišné od těch níže uvedených, jejichž mluvčí pocházeli z území Moravy a Slezska. Čeští dotazovaní si na žádná školení nepamatovali, často ani na fungování sborů pro občanské záležitosti, respektive na jejich angažování se v oblasti pohřebnictví. Civilní a necírkevní obřady se tam dělaly údajně „*tak nějak přirozeně*“ a bez velkého studování a propagování. Ani na stavby sekulárních obřadních síní tam prý nebyl kladený příliš velký důraz, alespoň ne v pohraničí, kde bylo k dispozici dost opuštěných církevních či soukromých budov (informace z rozhovoru s vedoucím pohřební služby v Libereckém kraji, rozhovor 9. 9. 2020).

Rozhovory i studium písemných pramenů ukázaly, že rozdíly se vyskytovaly jak na krajské, tak na nižších místních úrovních. Často byly důsledkem personálního obsazení a působením konkrétních jednotlivců, kteří ve sborech i v pohřebních službách pracovali, a jejich vzájemných vztahů. Situace se samozřejmě proměňovala i s ohledem na časové období, v průběhu čtyřiceti let docházelo ke značným posunům. Bylo by potřeba mnohem většího výzkumu spíše kvantitativní povahy, aby bylo možné tyto regionální rozdíly a jejich případné proměny v čase zaznamenat.

V pohraničním Libereckém kraji, ale i v Praze a ve Středočeském kraji se podařilo kremaci i občanské pohřby rozšířit dříve a ve větším rozsahu, v 80. letech 20. století tam byla běžně konanou majoritní praxí. Zřejmě už tedy nebylo potřeba je tolik propagovat ani usměrňovat. Naproti tomu v některých oblastech Moravy a Slezska bylo zvyšování úrovně občanských obřadů vnímáno jako potřebné ještě v 70. a 80. letech 20. století, zejména proto, že se tyto obřady nedařilo dostatečně rozšířit (Navrátilová 1989). Školení řečníků a vydávání příruček o občanských pohřbech zde hojně probíhala právě v těchto obdobích. Byla vedena snahou o zvýšení kvality sekulárních pohřbů tak, aby úspěšněji konkurovaly pohřbům církevním. Když se nedařilo církevní pohřby nahradit civilními, bylo cílem alespoň přidání občanského „rozloučení“ k pohřbu s duchovním. Jednalo se o tzv. smíšené pohřby, kdy občanské rozloučení – proslov – následoval na stejném místě hned po církevním obřadu (Bartošek 1982: 17–18; Čarvášová 1975: 36; Gargula et al. 1980: 16).⁶

6 Navrátilová na konci 80. let 20. století poukazovala na nevhodnost zařazovat občanské rozloučení bezprostředně po církevním proslovu, protože ve srovnání s ním působil církevní proslov po formální i obsahové stránce „*mnohem věrohodněji, slavnostněji a přesvědčivěji*“ (Navrátilová 1989: 154).

Velmi odlišná byla situace na Slovensku, kde byly církevní tradice mnohem silněji zakořeněné a sbory pro občanské záležitosti se tam prosazovaly hůře. Protože se zpravidla nedařilo náboženskou složku pohřebních obřadů eliminovat, tamní členové sborů pro občanské záležitosti usilovali od 70. let 20. století alespoň o to, aby každý pohřeb zahrnoval i složku občanskou. Sbory tam byly organizovány podle stejného principu. Podle usnesení vlády Slovenské socialistické republiky z roku 1972 musely národní výbory povinně vytvářet vhodné podmínky pro činnost těchto sborů.⁷ V jejich čele pak stála Slovenská rada zborov pre občianske záležitosti, která měla řídit jejich činnost ideologicky a koncepčně. Na Slovensku bylo tedy, podobně jako v některých místech Moravy, voleno kompromisní řešení tzv. smíšených pohřbů. K církevnímu pohřbu byla přidána jeho civilní část v podobě rozloučení realizovaného členem sboru pro občanské záležitosti, často zároveň členem národního výboru či zástupcem zaměstnavatele.⁸ Na jižním Slovensku je dodnes jako pozůstatek této praxe běžné, že obřadníci a pohřební řečníci jsou z městského úřadu.⁹

Formování sborů pro občanské záležitosti

Sbory pro občanské záležitosti, respektive „*aktivity pro občanské záležitosti*“, jak se tyto skupinky do roku 1957 nazývaly, začaly zcela účelově vznikat již v první polovině 50. let 20. století. Potřeba utváření aktivů pro občanské záležitosti vyplynula v souvislosti s matriční agendou, která byla od roku 1950 odňata v ČSR církvím a svěřena národním výborům.¹⁰ O jejich ustavení se zasloužilo několik členů ateistické organizace Svaz občanů bez vyznání, která se utvořila po druhé světové válce a působila poměrně krátce od roku

7 Základním strategickým materiálem pro činnost sborů byla *Nová koncepcia o práci zborov pre občianske záležitosti*, která byla schválena Předsednictvem ÚV KSS 19. 9. 1972 a vládou SSR pak 6. 12. 1972.

8 V roce 1972 byla „občianska rozlúčka“ údajně součástí zhruba 23 % pohřbů na Slovensku. Paradoxně se ji nejhůře dařilo zařadit v největších městech, což bylo vysvětlováno vzdálenějším vztahem mezi národními výbory a obyvateli. V menších obcích se dařilo občanskou rozlučku zapojit snáze, protože tam bylo využito osobních kontaktů a znalosti obyvatel. Lépe tam vzájemně spolupracovali lidé z matričních úřadů, členové sborů pro občanské záležitosti, pracovníci pohřebních služeb a zaměstnavatelé zesnulých, kteří se všichni podíleli na organizaci občanského pohřbu, respektive občanské složky pohřbu jinak církevního (Pavlíková 1975: 27–29).

9 Rozhovor se zaměstnankyní pohřebního ústavu na Slovensku, 21. 7. 2021.

10 Veškeré církevní matriky se podle zákona č. 268/1949 Sb. staly majetkem státu a přešly do správy národních výborů, které pod vedením ministerstva vnitra od 1. ledna 1950 zajišťovaly matriční úkony.

1945 do roku 1952.¹¹ Již v roce 1949 se v Táboře konalo školení pracovníků Svazu občanů bez vyznání pro jeho členy z Pražského, Brněnského a Česko-budějovického kraje, na kterém bylo promyšleno pojetí nových občanských obřadů, necírkevních a nenáboženských, a to konkrétně sňatků, vítání dětí do života a „rozloučení se zemřelým občanem“ (Veřtát 1982: 276). Někteří členové Svazu občanů bez vyznání pak ve svých aktivitách pokračovali právě v oněch nově vzniklých aktivech pro občanské záležitosti, které vznikaly při osvětových besedách a při národních výborech (tam, kde nebyly besedy) na doporučení oběžníku vydaného ministerstvem vnitra ČSR ze 7. dubna 1953 (Tamtéž: 278).

Zmíněný oběžník ministerstva vnitra shledával matriční agendu národních výborů za nedostatečnou, a to především z toho důvodu, že:

„Významné události v životě člověka a jeho rodiny, jako je narození dítěte, uzavření manželství a úmrtí občana, jsou na místních národních výborech prostě registrovány a národní výbory nedovedou těmto významným změnám v životě občana a rodiny dodat při provádění úředního aktu důstojný, slavnostní a vážný ráz, který si zaslouhují a který je u nás tradičně vžitý.“ (citováno podle Veřtát 1982: 278)

Stejný oběžník proto doporučoval založení občanských aktiv proto, aby agenda matričních úřadů byla vylepšena (rozuměj, aby se vyrovnala té, kterou předtím poskytovaly církve):

„Pro zlepšení matriční agendy je nutno využít iniciativní pomoci osvětových besed a spolupráce z řad pokrokového občanstva v místě. Tuto pomoc pokrokové části občanstva nutno uvítat, a proto ministerstvo vnitra v dohodě s ministerstvem školství a osvěty ukládá okresním národním výborům, aby při osvětových besedách byly zřízeny aktivity pro občanské záležitosti z řad pokrokových a politicky vyspělých dělníků, rolníků-družstevníků, pracující inteligence, z žen i mládeže. Členy aktivu pro občanské záležitosti navrhne osvětová beseda v počtu 3–6 osob podle velikosti obvodu.“ (citováno podle Veřtát 1982: 278)

11 Svaz občanů bez vyznání vznikl v roce 1945 sloučením tří předválečných organizací: Svazu proletářských bezvěrců, Unii socialistických volných myslitelů a Volné myšlenky (Veřtát 1982: 275). V roce 1952 byl komunistickou vládou zrušen, údajně s odůvodněním, že „jitří city nábožensky založených spoluobčanů“ (Tomek 2020).

První aktiv pro občanské záležitosti vzniknul v Táboře v srpnu 1953 a připravoval nejdříve obřady slavnostního vítání dítěte.¹² Postupně vznikaly i aktivity v dalších městech okresu Tábor a následně i v jiných městech ČSR. Ten tábořský patřil k aktivnějším a s podporou Krajského národního výboru v Českých Budějovicích propagoval činnost aktivů nejen v rámci Jihočeského kraje, ale i celorepublikově.

Táborský aktiv pro občanské záležitosti se již krátce po svém založení začal zabírat zavedením občanské alternativy církevních pohřbů. V propagaci a organizaci pokrokových pohřebních obřadů dosahoval údajně velkých úspěchů. Členové aktivu připravili smuteční řečníky, recitátory a zpracovali scénář pohřbu tak, aby byl v souladu s marxisticko-leninským světovým názorem. „*Nikdo se nedivil, když při pohřbu komunisty se v čele pohřebního průvodu nesl rudý prapor.*“ (Veřtát 1982: 280)

Od roku 1957 byly aktivity pro občanské záležitosti nazývány „sbory pro občanské záležitosti“ a začaly být více centrálně řízené a koordinované. U okresních a krajských národních výborů vznikaly tzv. poradní sbory, které měly za úkol metodicky vést činnost jednotlivých sborů pro občanské záležitosti v jejich obvodu. V průběhu 50. let 20. století tak došlo k ustavení sborů pro občanské záležitosti fungujících pod vedením národních výborů v mnohých městech a obcích ČSR.¹³ Činnost těchto sborů byla centrálně řízena směrnicemi schvalovanými vládou a různými doplňkovými instrukcemi, oběžníky a metodickými pokyny vydávanými ministerstvem vnitra a ministerstvem kultury. První směrnice¹⁴ o postavení a úkolech sborů pro občanské záležitosti byla přijata usnesením vlády ČSSR 11. ledna 1963. Sbory pro občanské záležitosti se pod vedením národních výborů měly stát „*součástí jednotného plánu kulturně výchovné práce v obci*“ (Slovník pro funkcionáře 1966: 222).

Pořádání občanských pohřebních obřadů

Jak již bylo uvedeno, od počátku byla hlavní náplní aktivů i sborů pro občanské záležitosti realizace občanských obřadů při narození, vstupu do dospělosti, sňatku a úmrtí, velmi záhy se rovněž připojilo pořádání „*oslav různých událostí, osobních, rodinných a pracovních jubileí*“ (Slovník pro funkcionáře 1966: 222). Úkolem sborů pro občanské záležitosti bylo poskytovat obřady na vysoké kul-

12 První takový obřad se uskutečnil v Táboře 13. listopadu 1954, byl filmován a použit následně jako propagační a vzorový materiál v dalších krajích ČSR.

13 Jejich existenci následně kodifikoval zákon č. 65/1960 Sb., o národních výborech.

14 *Směrnice č. 3/63 Sb., o postavení a úkolech sborů pro občanské záležitosti* (Slovník pro funkcionáře 1966: 223). Veřtát (1982: 281) o ní referuje jako o *směrnici č. 25/1963*.

turní úrovni, aby byla odstraněna přitažlivost církevních obřadů (Štrup 1960: 19). Pomoc s přípravou a realizací občanských pohřebních obřadů byla jedním z nejtěžších úkolů, které sbory pro občanské záležitosti měly, protože nejstarší generace umírajících často stále preferovala tradiční církevní pohřby (Gargula et al. 1980; Navrátilová 1989). Od počátku 60. let 20. století byly vydány podrobné materiály, které se přímo zabývaly zásadami organizování občanských pohřbů sbory pro občanské záležitosti a komunálními službami (Bartošek 1988: 3).¹⁵

Spolupráce sborů pro občanské záležitosti s pohřebními profesionály, tedy pracovníky pohřebních služeb pracujícími zpravidla v rámci komunálních a později technických služeb měst a obcí byla nezbytná, protože pohřební obřady se konaly za přítomnosti mrtvého těla. Pracovníci pohřebních služeb měli na starost péči o zesnulé a jejich pohřbení, členové sborů pro občanské záležitosti jim pomáhali s organizací a realizací pohřebních obřadů, které nebyly církevní. Případně se, zvláště v pozdějších obdobích (v 70. a 80. letech), jejich řečníci účastnili i obřadů církevních.¹⁶

Podobu občanských pohřebních obřadů navrhovali a utvářeli právě osobnosti působící ve sborech pro občanské záležitosti ve spolupráci se členy Spolku přátel žehu, od roku 1966 Společností přátel žehu (Společnost přátel žehu 2009). Členové sborů pro občanské záležitosti měli pomáhat při „*usměrňování ideové stránky a kulturní úrovně [pohřebního] obřadu*“, přičemž ovšem hlavní zodpovědnost za „*důstojný průběh a ideovou a kulturní úroveň obřadu*“ nesly pohřební služby (Gargula et al. 1980: 17). Činnost členů sborů v pohřebnictví tedy byla formálně spíše doplňková a podpůrná, protože hlavní zodpovědnost nesly pohřební služby. Provedený výzkum nicméně potvrdil, že pro průběh samotného pohřebního obřadu a zejména jeho vyznění byla role sborů klíčová. Tuto interpretaci lze podpořit několika argumenty. Zaprvé civilní pohřební řečníci přejímali vzorové řeči publikované v příručkách vydávaných pro členy sborů pro občanské záležitosti, nebo se jimi alespoň inspirovali. A to i v těch lokalitách, kde v rozhovorech informátoři uvedli, že si na fungování sborů pro občanské záležitosti nepamatují. Archiv jedné z pohřebních služeb ve Středočeském kraji obsahoval kromě knihy o občanských pohřbech vydané Středočeským krajským kulturním střediskem (1980) i publikace vydané Krajskou komisí

15 Jednalo se o výnos ministerstva vnitra čj. NV 1962/1-6 a výnos ministerstva školství a kultury čj. 24072/6S-V-1 ze dne 22. srpna 1963.

16 Jednalo se o tzv. smíšené pohřby. Ty byly v 80. letech stále více vyžadovány: „*V současné době platí v pohřebnictví požadavek, aby občanskí řečníci sborů pro občanské záležitosti i zástupci všech socialistických institucí vystupovali i při církevních pohřbech.*“ (Bartošek 1982: 17) Zdůvodněním byl apel na mravní povinnost občanských a společenských institucí prokázat touto cestou zesnulému „*poslední poctu*“ (Tamtéž: 17).

pro pomoc sborům pro občanské záležitosti v Jihlavě (1960) a Okresním sborem pro občanské záležitosti v Karviné (1975) (viz obr. 1). Tuto literaturu schraňovali až do roku 2019, zatímco jinde ji často po politickém převratu vyhodili. Zadruhé to vyplývá ze samotné struktury sekulárních pohřebních obřadů. Jestliže hlavní části občanského pohřebního obřadu tvořily vybrané hudební skladby, mluvený projev a recitace (Gargula et al. 1980: 14), pak je zřejmé, že členové sborů, kteří často zajišťovali recitace i proslov, měli v celém obřadu významné místo. Zatřetí jeden z pamětníků, vedoucí pracovník pohřební služby a zároveň dlouholetý člen sboru pro občanské záležitosti působící ve větším městě Olomouckého kraje, takovou interpretaci podpořil. V rozhovoru o tomto zásadním vlivu jasně hovořil:

„A o těch sborech pro občanské záležitosti bych vám chtěl říct, protože jsem přesvědčen, že je to dominantní záležitost, která ovlivnila nadále veškeré dění v tom pohřebnictví, už předtím samozřejmě [než jsem tam v roce 1976 nastoupil].“ (vedoucí pohřební služby, rozhovor 22. 8. 2019)

Obr. 1 Sbírnka příruček o pořádání občanských pohřebních obřadů sestávajících především z vzorových pohřebních proslovů. Kolekce pochází z jedné pohřební organizace ve Středočeském kraji. Uveden je vždy rok vydání, označení hvězdičkou a červená barva značí, že publikace byla vydána sbory pro občanské záležitosti. Černě uvedený rok vydání označuje brožury vydané Spolkem/Společností přátel žehu. Příručku z roku 1949 vydal Svaz občanů bez vyznání. Foto: autorka.

Veškerým děním měl na mysli obřadnou složku, pro kterou museli poskytnout zázemí právě pracovníci pohřebních služeb. Organizování občanského pohřebního obřadu muselo sledovat cíle, které byly vytyčovány sbory pro občanské záležitosti a jejich nadřízenými krajskými organizacemi, respektive jejich aktivními členy.

Členstvo sborů pro občanské záležitosti

Počáteční aktivity pro občanské záležitosti vznikající při osvětových besedách měly čítat zhruba tři až sedm členů, podle velikosti matričního obvodu (Štrup 1960: 22; Veřtát 1982: 178). Časem podle potřeb, jakož i s velikostí národních výborů, počet členů stoupal, takže sbor ve větších městech mohl mít i 15 členů (Právní normy a předpisy SPOZ 1981: 4). Povinné bylo, aby členem sborů byl vždy matrikář, dále tam měl být vedoucí odboru pro vnitřní věci národního výboru (NV), pak další pracovníci NV z oborů kultury, školství, sociálních věcí a zdravotnictví a dále „občané“, zpravidla členové a zástupci různých místních společenských, kulturních a osvětových organizací a podniků. Předsedou sboru při radách městských a místních národních výborů byl často poslanec národního výboru určený radou (Slovník pro funkcionáře 1966: 222). Předsedou sboru při radách okresních a krajských národních výborů měl podle koncepce z roku 1974 být zpravidla místopředseda NV, který měl na starosti terciární sféru (Právní normy a předpisy SPOZ 1981: 3).

Z genderového hlediska ve sborech početně převažovaly ženy nad muži, alespoň v pozdějších obdobích. Podle odhadů jednoho z pamětníků byly i vedoucími sborů, označovanými jím jako tajemníci, z 90 % ženy. Toto složení převážně z žen v zásadě odpovídalo i předchozím zvykům v tradiční obřadnosti, kdy rodinné oslavy i zaopatření zemřelých zpravidla zajišťovaly ženy (viz např. Kandert 2005; Moravcová 1993: 173; Navrátilová 2004). V profesionálním pohřebnictví naopak pracovali převážně muži, výjimkou byly administrativní pracovnice a sjednatelky pohřbů, vesměs ženy. Nicméně musí být uvedeno, že funkce občanských pohřebních řečníků byla zajišťována i muži, a to patrně častěji ve starších obdobích. Domnívám se, že to souvisí s genderovými rolemi v daných obdobích, kdy ženy dříve tolik nevystupovaly ve veřejných funkcích. Navíc duchovní byli také zpravidla muži (v římskokatolické církvi výhradně), proto nahrazení kněze muže občanským řečníkem mužem bylo přijatelnější z důvodu kontinuity. Je ovšem zřejmé, že s postupem času a zejména pak v 70. a 80. letech 20. století přibývalo ve sborech pro občanské záležitosti žen. Svědčí o tom nejen výpovědi informátorů, ale i vydávané příručky, které stále častěji editovaly ženy. Působení žen ve sborech pro občanské

záležitosti bylo jednou z možností, jak se v dané době mohly ženy společensky přijatelně zapojit do veřejného dění.¹⁷

Podle informací z rozhovorů s pohřebními profesionály bylo pravidlem, že ve sboru pro občanské záležitosti musela být alespoň jedna osoba, které měla na starosti pohřební oblast. Výzkum ukázal, že zejména v menších městech mohlo být výhodné, aby se pracovník pohřební služby stal zároveň členem sboru pro občanské záležitosti. Tím bylo zajištěno, že měl přehled o tom, co se v oblasti konání pohřebních obřadů požaduje a co by měl v praxi naplňovat. Ještě důležitější však bylo, že se tím vyhnul nezbytné spolupráci a zásahům jiných osob z vnějšku, které by mu do vykonávání vlastní činnosti vstupovaly, a to třeba i proti jeho představám a přáním. V menších městech se někdy pracovník pohřební služby stal členem sboru pro občanské záležitosti zaměřeným na pohřební oblast prostě proto, že se nenašel nikdo jiný, kdo by měl zájem se této funkce zhostit.

Členové sborů pro občanské záležitosti pak měli za úkol pronášet pohřební proslovy na občanských a někdy i církevních pohřbech, nebo získat pro tuto činnost jiné řečníky. Často se v této oblasti uplatňovali stávající či bývalí učitelé a učitelky, včetně učitelek z mateřských škol. Ti mnohdy pomáhali pořádat i různé jiné oslavy, jubilejní, ke dni matek, vítání občánků, do kterých zařazovaly vystoupení dětí (Gajdušek 1973; rozhovory s vedoucím pracovníkem pohřebních služeb, 22. 8. 2019). Zapojení dětí do občanských pohřbů nebylo časté, v příručkách není zmiňováno a ani žádný z informátorů o něm nehovořil. Pokud se vyskytovalo, tak pouze někde a spíše ve starších obdobích, kdy na občanských pohřbech mohly děti z tehdejších lidových škol umění (dnes základní umělecké školy) zahrát skladbu na housle či flétnu, případně zpívat. Zmínku o účinkování dítěte na občanském pohřbu jsem našla u Navrátilové v souvislosti s kritikou nedostatečné úrovně občanských pohřebních obřadů: „*Jedno děcko řeklo básničku u hrobu, pak byl proslov předsedy JZD a konec.*“ Citace pochází ze 60. let 20. století (Navrátilová 1989: 154). Tento postup se patrně neosvědčil, proto nebyl více rozšiřován. Navíc platilo, že ve druhé polovině 20. století byly naopak děti před smrtí „ochraňovány“ a izolovány, takže se mnohdy neúčastnily ani pohřbů svých blízkých (Gorer 1965; Elias 1998). Dalšími členy sborů byly často sociální pracovnice městských či okresních úřadů. Dále byli ve sborech pro občanské záležitosti činní členové Komunistické strany Československa, jak uvedl jeden z pamětníků, takzvaná „*straničká skupina*“. Jejím úkolem bylo ideově sbory vést a zároveň vykonávat kontrolu nad činnostmi sboru.

17 Za tuto připomínku děkuji anonymní recenzentce či recenzentovi článku.

Řízení a organizace

„A ta organizační struktura, když se dnes ohlédnu zpět a udělám si takovou analýzu, byla skutečně téměř dokonale vymyšlená. Mělo to systém, mělo to strukturu. Na každé obci u každého místního národního výboru nebo u městského národního výboru byl sbor pro občanské záležitosti, který měl někde placenou a někde neplacenou tajemnici.¹⁸ Ta tajemnice byla vždycky podřízená vedoucímu odboru kultury. Taková struktura byla v celé republice. Pak existoval další stupeň toho sboru pro občanské záležitosti, a to byl okresní sbor pro občanské záležitosti, tam byla vždy už placená profesionální tajemnice, nebo někde možná i tajemník ... z toho organizačního hlediska to pokračovalo dál, byl krajský národní výbor, na krajském národním výboru byl krajský sbor pro občanské záležitosti a na ministerstvu kultury byla ústřední tajemnice sboru pro občanské záležitosti.“ (vedoucí pohřební služby a bývalý člen sboru pro občanské záležitosti, rozhovor 22. 8. 2019)

Struktura sborů pro občanské záležitosti tedy nebyla náhodná a byla jasně hierarchizovaná, stejně tak jako další složky státní správy. Kodifikovaná byla v *Koncepci práce sborů pro občanské záležitosti*, kterou schválilo usnesení vlády ČSR v roce 1974.¹⁹ I v této oblasti bylo využíváno centralizované řízení, přičemž nejvyšším orgánem bylo Ministerstvo kultury ČSR. Přesněji řečeno do roku 1953 ministerstvo informací a osvěty, pak ministerstvo školství a osvěty a od roku 1969 již samostatné české ministerstvo kultury a český ústřední sbor pro občanské záležitosti. V 70. a 80. letech 20. století se o náležitou úroveň občanských obřadů zaslouhoval Ústav pro kulturně výchovnou činnost, který vznikl v roce 1971 jako odborný ústav Ministerstva kultury ČSR. Ten vydával závazné metodické pokyny pro organizování občanských obřadů (např. Metodické pokyny pro organizování 1980). O jejich aplikování do praxe se pak zaslouhaly nižší organizační jednotky, a sice krajská kulturní střediska, a dále jejich podřízené složky v podobě okresních kulturních středisek a následně již jednotlivé sbory pro občanské záležitosti v příslušných obcích, které na místní úrovni podléhaly přímo místní samosprávě, tedy místním národním výborům (MNV).

¹⁸ Podle *Koncepce práce sborů pro občanské záležitosti* byla funkce tajemníků sborů pro občanské záležitosti vždy placená v městech s více než 40 tisíci obyvateli, kde pro tuto osobu bylo nově vytvořeno systematizované funkční místo. V menších městech mohl být (placeným) tajemníkem či tajemnicí pracovník národního výboru z úseku školství a kultury (Právní normy a předpisy SPOZ 1981).

¹⁹ Usnesení vlády ČSR č. 206 ze dne 31. 7. 1974.

Vedle organizačního řízení bylo pro činnost sborů pro občanské záležitosti velmi důležité i jejich ideové vedení, které bylo zajišťováno ideologickým oddělením Komunistické strany Československa a jejími příslušnými složkami krajskými, okresními i místními (obecními). Byla to ona výše zmíněná „*straničká skupina*“, tedy členové sborů, kteří byli zároveň členy KSČ a jako takoví měli v dobové perspektivě nejlepší předpoklady k tomu, aby korigovali a řídili reálnou činnost sborů, na níž se i sami podíleli. Tito lidé měli také za úkol ostatní kontrolovat a usilovat o to, aby vše probíhalo v souladu s nařízeními a neodporovalo státní materialistické a marxistické ideologii (rozhovory s vedoucími pohřebních služeb 22. 8. 2019 a 24. 7. 2022).

Vzdělávání členů sborů a pohřebních řečníků

To, jak mají členové sborů pro občanské záležitosti postupovat při realizaci obřadů i jejich propagaci, čerpali primárně ze dvou základních zdrojů. Zprvė využívali různé příručky a „manuály“ vydávané na celorepublikové, krajské i okresní úrovni, zadruhé se účastnili školení, která je v těchto ohledech vzdělávala.

Množství vydávaných příruček bylo velké. Zatímco v 50. a 60. letech 20. století se jednalo o knihy a brožury publikované a rozšiřované celostátně, od 70. let se více uplatňovaly příručky se vzorovými občanskými pohřebními proslovy vydávané okresními či krajskými kulturními středisky, a tedy více šité na míru k využití v daném regionu.

Po celou dobu hrál ve vzdělávání členů sborů pro občanské záležitosti důležitou úlohu Spolek přátel žehu, od roku 1966 přejmenovaný na Společnost přátel žehu (Společnost přátel žehu 2009). Tato společnost nejen že propagovala kremaci jako nejlepší a pokrokový způsob pohřbívání,²⁰ ale byli v ní organizováni odborníci, kteří pomáhali utvářet občanské pohřební obřady. Spolek a později společnost tedy jednala vydávala tištěné vzdělávací příručky doporučující náležitý průběh občanských pohřbů, jednak jejich pracovníci školili pohřební řečníky a poskytovali rady a konzultace místním samosprávám ohledně stavby krematorií a úpravy hřbitovů tak, aby v nich byly sekce pro ukládání popela.

Ústřední sbor pro občanské záležitosti se měl podílet na přípravě výchovných a propagačních akcí (Právní normy a předpisy SPOZ 1981: 7). Školení pro členy sborů pro občanské záležitosti organizovaly okresní sbory, jejichž úkolem bylo rovněž zajišťování výměny zkušeností mezi jed-

20 Tato spolková organizace fungovala již v první polovině 20. století. Jako jedna z mála nebyla s nástupem vlády Komunistické strany v roce 1948 zrušena, naopak se po druhé světové válce a v průběhu 50. let mohutně rozrostla.

notlivými sbory. Ta mohla být realizována například pořádáním různých soutěží mezi sbory, nebo i mezi jednotlivými zúčastněnými, například pohřebními řečníky.

Jeden z pamětníků vzpomínal, jak právě uspořádáním vzdělávacího semináře se soutěží mezi pohřebními řečníky v daném velkoměstě záměrně odrazil kritiku směřovanou jeho pohřební službě za to, že některé pohřební řeči nejsou dostatečně civilní.

„Vzpomínám si na takovou záležitost, to byla aktivita sboru pro občanské záležitosti. My jsme těch řečníků tehdy měli v tom krematoriu, [jména], tam byli tři, se střídali. A pak jsme ještě měli na starosti i obřadní síň na hřbitově v [název města], kde byl také jeden řečník. No a tam si na něho soudruzi stěžovali, že ten jeho styl přednesu, že tedy je jako by mluvil farář. A přitom to byl komunista, jo? A tehdy vím, že jednou jsme s [jméno, jednalo se o blízkou příbuznou a zároveň krajskou tajemnici sboru pro občanské záležitosti], když nás navštívila, tak přišla na to řeč doma a já říkám – ty [jméno], já to těžko ovlivním, já sám bych ty projevy nedokázal dělat, to by musel být opravdu někdo cizí, koho neznám. Já říkám, ale já mám návrh, udělejme něco jako přehrávky. Zkontaktoval jsem se s redaktorem Českého rozhlasu nebo Československého rozhlasu, nějaký [jméno], řekl jsem mu, o co mi jde. No on nám zajistil odborníka a udělali jsme takový seminář v krematoriu s tím, že řečníci si vylosovali čísla, nikdo tam nebyl pod jménem, za druhé si vylosovali téma, to znamená, jestli zemřela maminka, tatínek, horník a tak dále. A měl si připravit, měli, já nevím, 20 minut, aby si připravil nějaký projev a pak ho měl přednést. No a to se hodnotilo. A ten, který vlastně měl nejlepší politické předpoklady, tak ten dopadl nejhůř s tím, že jsme si ho zavolali a že takhle projevy ne, jo? Takže bylo mu to vytknuto a byl upozorněn, že pokud by to mělo tak nějak pokračovat, takže se budeme muset rozloučit.“ (bývalý vedoucí pohřební služby, rozhovor 24. 7. 2020)

Tato výpověď naznačuje, jakým způsobem probíhala školení pohřebních řečníků i samotné pohřební obřady. V tomto případě využíval vedoucí pohřební služby, v té době již nestraník a odpůrce režimu, osobních kontaktů i příbuzenské vazby s krajskou tajemnicí sborů pro občanské záležitosti k zajištění bezpečné společenské pozice. Navíc organizováním semináře prokázal žádoucí aktivitu a ve výsledku ještě zdůraznil svoji vyšší moc a postavení, když si mohl na základě této regulérní soutěže organizované ve shodě s krajským vedením sborů pro občanské záležitosti jako nestraník

dovolit pokárat člena sborů pro občanské záležitosti, který patřil k nezbytné „*straničké skupině*“ daného sboru. Ukázal tím svoji mocenskou převahu, byť byla jen částečná, kterou záměrně opřel o ideologii stávajícího systému, přestože s ním nesouhlasil. Z vyprávění tohoto participanta bylo zřejmé, že podobných zkušeností, kdy se mu pomocí osobních známostí a vlastní autority podařilo zjednat si významnou autonomii i v rámci jasně nastavených pravidel a centrálně stanovených a kontrolovaných procesů, bylo více. Dodnes rád připomíná momenty, kdy se mu díky vlastní aktivitě a autoritě podařilo zvrátit oficiální společenský řád, ve kterém straníci KSČ formálně zaujíмали vyšší hierarchické pozice než ti ostatní.

Pohřební proslovy byly vesměs pronášeny podle mnoha vzorů publikovaných v příručkách či „manuálech“ určených právě členům sborů pro občanské záležitosti a pohřebním profesionálům, především pak pohřebním řečníkům. Takové příručky se zpravidla zaměřovaly výhradně na občanské pohřby a v rámci nich především na pohřební proslovy (např. Bartošek 1988; Čarvášová 1975; Gabrielová 1970; Gargula et al. 1980; Vaňková – Volfová 1976; Schallanderová – Stružková 1988; Körber 1963). Vycházelo se totiž z předpokladu, že „*mluvené slovo ... je v celém sledu pořadu pokrokového občanského pohřbu skutečně tou nejvýznamnější složkou*“ (Vaňková – Volfová 1976: 5). Některé příručky pak měly širší zaměření a věnovaly se i dalším občanským přechodovým obřadům – vítání dětí do života a sňatkům (Bukačová 1966; Občanské obřady 1978; Štrup 1960). Kromě ukázkových proslovů tyto publikace obsahovaly i soubory básní, citátů a případně i hudebních skladeb vhodných k zařazení do příslušných občanských obřadů. Nápodobou či úpravami vzorových proslovů si měl řečník vytvořit proslov vhodný pro pohřební rozloučení s konkrétní osobou. Pro snadnější orientaci byly proslovy řazeny a nadepisovány hlavními pracovními, genderovými či sociálními charakteristikami zesnulého. V příčkách byly běžně zastoupeny proslovy nazvané „rozloučení s“ dělníkem, zemědělcem, matkou, učitelem, mladým člověkem, dítětem, významným veřejným pracovníkem (komunistou, funkcionářem), dále například lékařem, horníkem, sebevrahem, tkadlenou atd.

Řečníci a pohřební profesionálové měli obvykle několik takových příruček, kterými se při přípravě občanských pohřebních obřadů inspirovali. Nepoužívali je tedy pouze členové sborů pro občanské záležitosti. Někteří řečníci, zejména ve větších městech, kde zesnulého ani pozůstalé neznali, tyto proslovy patrně pronášeli velmi šablonovitě jen s dosazením konkrétního jména a základních osobních údajů o mrtvém. Úvodní partie několika příruček proto řečníky nabádají, aby věnovali přípravě pohřebního proslovu dostatečné množství času a nepoužívali uváděné vzory bez rozmyslu, bez úprav a bez podrobnější znalosti osobnosti zemřelého (Gargula et al. 1980: 5; Körber 1963: 4).

V aktivnějších okresech byla za účelem zvýšení kvality pohřebních i dalších občanských proslovů pořádána školení řečníků. Jeden z pamětníků působící jako vedoucí pohřební služby a zároveň i člen sboru pro občanské záležitosti vzpomínal na tyto akce pořádané v 80. letech 20. století. V jeho okrese byla školení organizována tak, aby zúčastněným zároveň poskytla určitý nadstandard a oddech od běžné každodenní rutiny, byla vlastně jakýmsi bonusem:

„Školení řečníků se konalo na nějaké chatě s úplným zabezpečením, že tam nic jste neplatila, bylo to se stravou a se vším na nějaké třeba horské chatě. A toho se zúčastňovali také někdy herci, zúčastňovali se někteří ti zkušeni aktivisté, kteří tam byli. A vždycky tam dohlížel, oni tomu říkali dohlídka, tak tam dohlížel někdo z okresního výboru KSČ [Komunistické strany Československa], z ideologického oddělení soudruzi tam přijeli a ti to prostě sledovali. A teď se tam diskutovalo, v těch tématech byla rétorika, byly tam takové obecné základy psychologie ... hlavně se dbalo na jazykovou čistotu, aby to [pohřební proslov] bylo pokud možno spisovně [obecnou češtinou, nikoliv v místních nářečích]. ... samozřejmě ne každý odsud odcházel jako stoprocentní rétor nebo schopen vystupovat veřejně, ale byl to takový nějaký základ, který se opakoval a v tom opakování bylo to zdokonalení a v tom zase byla ta dokonalost toho vymyšlení, nebo teda ta touha po té dokonalosti vymyslet to tak, aby to skutečně fungovalo. To nebylo nic nefunkčního. Tam ti lidé se naučili, ať už to byla ta jazyková schopnost, rétorická schopnost a recitační, protože církev měla evangelium a říkali – a my máme zase naše revoluční básníky... Neruda ... Wolker...“ (vedoucí pohřební služby a bývalý člen sboru pro občanské záležitosti, rozhovor 22. 8. 2019)

Školení v tomto okrese měla údajně vysokou úroveň a konala se pravidelně. Lektory na takových školeních byli často vzdělaní lidé znalí svého oboru a umělci, například rétoriku na podobných školeních učil herec (a člen Komunistické strany Československa) Jan Přeučil. Zároveň mohla být podobná školení i poměrně oblíbenou společenskou záležitostí skýtající prostor pro zábavu i vzdělávání, jak tomu bylo v tomto okrese. Stejný pamětník zmínil, že lektori působící na školeních byli motivováni finanční odměnou. Účastníci pak samotným volným časem, který jim tím vzniknul, protože nemuseli být v té době v práci, a navíc v tomto okrese i oni dostávali jako aktivní účastníci sboru pro občanské záležitosti finanční odměny. Takové bonusy byly podle jeho přesvědčení důležité, aby celý systém školení i realizace civilních pohřebních obřadů dlouhodobě fungoval:

„... platil to [školení pro členy sboru pro občanské záležitosti a případně další občanské řečníky] stát a bylo to zaplacené. A když něco dobře zaplatíte, no tak můžete očekávat, že se to projeví v té kvalitě. Když byste žádala jenom nějakou ideovou [podporu], tak vám to udělám dvakrát a potřetí se na vás vykašlu, řeknu: „Musím jít trhat švestky, nepůjdu dělat pohřeb, že?“ No tak v tom, proto jsem vám na úvod tam řekl, jak to bylo organizováno. A samozřejmě ta komunistická idea tam musela být. Neexistovalo tam používat nějaké slovo věčnost, neexistovalo tam používat nějaké slovo poslední sbohem nebo, až do takových detailů se to redukovalo.“ (vedoucí pohřební služby a bývalý člen sboru pro občanské záležitosti, rozhovor 22. 8. 2019)

Zcela pragmaticky tedy lze konstatovat, že tento systém fungoval, pokud byl pro zúčastněné výhodný. Což podle výpovědi tohoto pamětníka jednoznačně byl. Pro klid i výhody se aktéři přizpůsobili tomu, co se od nich očekávalo.

Závěr

Sbory pro občanské záležitosti se začaly v českých městech a obcích rozvíjet od 50. let 20. století, do roku 1957 se nazývaly aktivity pro občanské záležitosti. Jejich hlavním poselstvím bylo ustavení nových sekulárních občanských obřadů spojených s významnými mezníky života, tedy přechodových rituálů a dalších občanských oslav a slavností. Jednalo se o hierarchicky uspořádanou celostátní organizaci, která působila na místní úrovni ve všech lokalitách Československé (socialistické) republiky. Právě sbory pro občanské záležitosti měly usměrňovat ideovou stránku a kulturní úroveň pohřebních (i dalších) obřadů (Gargula et al. 1980: 17). Lokální sbory byly přímo napojeny na místní samosprávu národních výborů a shora pak byly kontrolovány okresními a krajskými úřady. Značný vliv na organizování a průběh pohřebních obřadů měla dále Společnost přátel žehu, která nejen že propagovala kremaci jako nejlepší způsob pohřbení, ale hojně se též angažovala ve vzdělávání členů sborů pro občanské záležitosti realizujících pohřební obřady.

Obecně je významná role sborů pro občanské záležitosti v konání pohřebních i dalších obřadů nepopiratelná. Nicméně musí být zmíněno, že míra angažovanosti jednotlivých sborů se lokálně velmi lišila. Záleželo na aktivitě konkrétních členů sborů, na velikosti sboru i jeho postavení, či postavení a statusu jednotlivých členů v dané místní komunitě. Rozhovory s pracovníky pohřebních služeb z různých míst současné České republiky naznačily, že aktivita členů i jednotlivých sborů pro občanské záležitosti byla různá. Lišila se i míra, s jakou ve své činnosti propagovali ideové myšlenky marxismu-leninismu a jak je připomínali během pohřebních obřadů.

I přes omezené množství informátorů provedený výzkum naznačil, že v 80. letech 20. století byla aktivita sborů vyšší spíše v místech, kde se nedařilo občanské pohřby plošněji prosadit. Posuzujeme-li aktivitu sborů množstvím vydávaných publikací a konáním školení, pak mezi neaktivnější oblasti patřily okresy České Budějovice, Brno-venkov, Bruntál, Havlíčkův Brod, Kroměříž, Ostrava (Kašparová – Brůha 1983). Naopak se zdá, že silný tlak na konání občanských pohřebních obřadů v té době již nebyl v Praze,²¹ středních Čechách, ani v severních a západních Čechách. Tam byla občanská pohřební rozloučení předcházející kremaci již majoritní praxí, a proto nebylo třeba je více podporovat.

Provedený výzkum se pokusil zasadit sbory pro občanské záležitosti do kontextu pohřební praxe a představil informace o nich především z těchto pozic. Byli to totiž pracovníci pohřebních služeb, kdo byl formálně zodpovědný za průběh občanských pohřbů, funkce členů sborů byla pouze podpůrná. Je pravděpodobné, že pokud by výzkum sestával pouze z rozhovorů se členy sborů pro občanské záležitosti, získaný obraz by byl odlišný.

Červen 2022

Literatura

- Babička, Václav. 2005. Vývoj katolické religiozity v Českých zemích v letech 1949–1989 (na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a Ministerstva kultury – sekretariátu pro věci církevní). *Sborník archivních prací* 55, 2: 379–506.
- Elias, Norbert. 1998. *O osamělosti umírajících v našich dnech*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Emmel, Nick. 2013. *Sampling and Choosing Cases in Qualitative Research. A realist Approach*. London: SAGE.
- Gorer, Geoffrey. 1967. *Death, Grief and Mourning*. Garden City: Doubleday Anchor Book.
- Hupková, Martina. 2013. *Kultura pohřbívání Západního světa v kontextu společensko-politických proměn*. Disertační práce. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Kandert, Josef. 2005. Pohřební čas ve středoslovenských vesnicích. In: Kováč, Milan – Kovács, Attila – Podolinská, Tatiana (eds.): *Cesty na druhý svet. Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta*. Bratislava: FiF UK, ÚE SAV a Chronos: 251–255.

²¹ V Praze byly po celé období (50.–80. léta) vydávány příručky a další vzdělávací publikace o občanských pohřbech určené pro užití na celém území České (socialistické) republiky, případně i na Slovensku.

- Moravcová, Dana. 1993. Prostor soužití. Pohřební tradice jako zrcadlo vztahů etnické skupiny a české společnosti. *Češi v cizině* 7: 160–181.
- Navrátilová, Alexandra. 1989. K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici. Obřady spojené s úmrtím a pohřbem. *Český lid* 76, 3: 149–155.
- Navrátilová, Alexandra. 2004. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Nešpor, Zdeněk R. – Nešporová, Olga. 2011. „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí.“ Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí v české společnosti. *Soudobé dějiny* 18, 4: 563–602.
- Nešporová, Olga. 2013. Století proměn v pohřbívání: od církevního uložení do země ke zpopelnění bez obřadu. *Český lid* 100, 2: 183–204.
- Nešporová, Olga. 2021. *Funerary Practices in the Czech Republic*. Bingley: Emerald Publishing. <https://doi.org/10.1108/9781789731095>
- Nešporová, Olga – Tóth, Heléna. 2021. Communist Funeral Reform in Central Europe (1948–1989): From Religious to Civil Funerals in Czechoslovakia and Hungary. *OMEGA Journal of Death and Dying*. <https://doi.org/10.1177/00302228211021741>
- Pavićević, Aleksandra. 2021. *Funerary Practices in Serbia*. Bingley: Emerald Publishing.
- Rotar, Marius. 2013. *History of Modern Cremation in Romania*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Silverman, David. 2001. *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. 2. ed. London: SAGE.
- Schulz, Felix Robin. 2013. *Death in East Germany, 1945–1990*. New York – Oxford: Berghahn.
- Veřtát, Stanislav. 1982. Iniciativa Tábora při zřizování aktivu pro občanské záležitosti v roce 1953. *Husitský Tábor. Sborník Muzea husitského revolučního hnutí* 5: 275–282.
- Thomson, Alistair. 2011. Memory and Remembering in Oral History. In: Ritchie, Donald A. (ed.): *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Tomek, Petr: 2020. Jak skončilo volnomyšlenkářské hnutí u nás. *Ateisté v ČR* [on-line]. [22-04-2022]. Dostupné z: <https://www.osacr.cz/2020/10/21/jak-skoncilo-volnomyslenkarske-hnuti-u-nas/>
- Walter, Tony. 2002. *The Revival of Death*. London – New York: Routledge.

Prameny

- Bartošek, Jaroslav. 1982. *Organizace občanského pohřbu*. České Budějovice: Jihočeské tiskárny.

- Bartošek, Jaroslav. 1988. *Smuteční projevy*. Hradec Králové: Krajské kulturní středisko.
- Bukačová, Jiřina a kol. 1966. *Aby člověk nebyl sám. Na pomoc sborům pro občanské záležitosti*. Praha: ORBIS.
- Čarvášová, Petronella (ed.). 1975. *Když odchází člověk. Sborník ke smutečním obřadům na pomoc sborům pro občanské záležitosti*. Karviná: Okresní kulturní středisko.
- Gabrielová, Jiřina (ed.). 1970. *Proslovy. Pomůcka pro smuteční řečníky*. Praha: Společnost přátel žehu.
- Gajdušek, Josef. 1973. *Na pomoc sborům pro občanské záležitosti*. Opava: ONV Opava.
- Gargula, Jan – Alexová, Miroslava – Vltavský, Cyril – Čejka, Karel. 1980. *Metodické pokyny k vypracování smutečních projevů*. Ostrava: Krajské kulturní středisko.
- Kašparová, Jaroslava – Brůha, Jan. 1983. *Třicet let činnosti sborů pro občanské záležitosti. Výběr české literatury knižní i časopisecké z let 1953–1983*. Praha: Státní knihovna ČSR, sektor bibliografie a informací.
- Körber, Jiří. 1963. *Smuteční proslovy k posledním věcem člověka*. Praha: Spolek přátel žehu.
- Kunstovný, Otakar. 1920. *Narození, sňatek a pohřeb volného myslitele*. Praha: Volná myšlenka.
- Metodické pokyny pro organizování občanských obřadů a slavností*. 1980. Praha: Ústav pro kulturně výchovnou činnost.
- Milde, Lubomír. 1932. *Kremace. Moderní způsob pohřbívání*. Praha: Spolek Krematorium.
- Nozar, Karel. 1931. *Pohřby do země a kremace*. Praha: Spolek Krematorium.
- Občanské obřady. Sborník materiálů na pomoc sborům pro občanské záležitosti*. 1978. Brno: Okresní kulturní středisko Brno-venkov.
- Pavlíková, Otília (ed.). 1975. *Organizovanie občianskych obradov a slávností v socialistickej spoločnosti. Zborník z medzinárodnej výmeny skúseností v dňoch 27.–30. 11. 1973 v Bratislave*. Bratislava: Obzor.
- Pohřební proslovy*. 1930. Praha: Volná myšlenka.
- Právní normy a předpisy SPOŽ*. 1981. České Budějovice: Krajské kulturní středisko.
- Sborník informací. Žalátní vydání k problematice provozování krematorií v ČSFR*. 1991. Valašské Meziříčí: Sdružení pohřebnictví.
- Schallanderová, Jiřina – Stružková, Vlasta. 1988. *Hovoříme k živým. II. Sbírka projevů posledního rozloučení*. Praha: Společnost přátel žehu.
- Slovník pro funkcionáře národních výborů*. 1966. Praha: Svoboda.
- Společnost přátel žehu 1909–2009*. 2009. Praha: Společnost přátel žehu.

Štrup, Jan a kol. 1960. *Sborům pro občanské záležitosti*. Praha: Orbis.
Vaňková, Libuše – Volfová, Vlasta (eds.). 1976. *Projevy na rozloučenou*.
Praha: Společnost přátel žehu.